

Forord til nyutgaven

Denne boka har en helt spesiell forhistorie. Da den ble utgitt høsten 2018, skapte *Hva visste hjemmefronten?* et oppstyr man knapt har sett maken til rundt en bok i moderne norsk historie. Avsløringene av antijødiske holdninger i hjemmefronten utløste sterke reaksjoner, som i sin tur førte til enorm medieinteresse. Samtidig inneholdt boka noen feil og noen anklager mot navngitte enkeltpersoner som det ikke var grunnlag for. Denne uheldige kombinasjonen har gjort *Hva visste hjemmefronten?* til en av de mest kontroversielle norske utgivelsene noensinne.

Målet med denne nyutgaven er å fjerne feil, mangler og misforståelser slik at bokas problemstillinger og funn kan danne grunnlag for den videre diskusjonen. Hensikten er ikke å inkludere all ny kunnskap som diskusjonen etter utgivelsen i 2018 har fått fram, men å fjerne åpenbare feil og mangler ved originalutgaven og uberettigede beskyldninger mot enkeltpersoner.

Massedrapet på de norske jødene er den mest rystende, storskala forbrytelsen som har skjedd i norsk historie. Vi har en plikt til å belyse alle de norske forutsetningene for at våre jødiske medborgere såpass enkelt

kunne deporteres til døden. Det innebærer også å se på valgene og refleksjonene til nordmenn som levde den gangen og havnet i sentrale situasjoner og posisjoner i motstandsbevegelsen og eksilregjeringen.

Det er ømtålig, og kildesituasjonen rundt temaene som behandles i denne boka gjør det ikke enklere. Kildene er både få og sprikende. Ytterst lite lar seg fastslå med hundre prosents sikkerhet. Det er dermed ikke til å unngå at dette blir et felt for hypoteser, tolkninger, antakelser og indisier. Dette er ikke unikt for spørsmålet om den norske hjemmefronten og jødene – slik ser kildesituasjonen ofte ut når det gjelder Holocaust.

Det pågår for eksempel en debatt mellom to av verdens mest anerkjente og sentrale Holocaust-forskere om noe så fundamentalt som *når* nazi-toppene ble enige om «den endelige løsningen».¹ Christopher Browning mener at det skjedde høsten 1941. Mens Peter Longerich mener at det ikke skjedde før våren 1942. I sin bok om Wannsee-konferansen, som nylig er kommet i engelsk oversettelse, argumenterer Longerich for at Reinhard Heydrich, sjefen for Reichsicherheitshauptamt (RSHA), lenge forfulgte en annen og delvis konkurrerende «løsning» på jødespørsmålet enn SS-sjef Heinrich Himmler.²

Ifølge Longerich presset Himmler nokså kaotisk på for massedrap ved fronten, mens Heydrich fortsatte å forfølge en plan om at jødene, etter at krigen var vunnet, skulle samles i Sibir og der sakte dø ut. Full enighet om systematisk masse-mord var ikke på plass før i april/mai 1942, mener Longerich. Christopher Browning, derimot, argumenterer i sin lange, kritiske anmeldelse i *New York Review of Books* for at både Himmler og Heydrich, og hele Hitlers nærmeste krets, allerede i slutten av oktober 1941 hadde landet i «total klarhet»: systematisk masse-mord på alle Europas jøder skulle igangsettes med en gang. Begge bygger sine resonnementer på et knippe kilder. Noen av kildene er identiske, men Browning og Longerich tolker og vektlegger dem ulikt.

Selv finner jeg Browning mest overbevisende. Slik han ser det, forfulgte Heydrich Sibir-planen fordi han var skeptisk til at massedrap lot seg gjennomføre i tilstrekkelig stor skala. I september 1941 sendte derfor Heydrich sin viktigste medarbeider for jødespørsmålet, Adolf Eich-

mann, på befaring i ghettoen i Lublin i Polen. Der overvar Eichmann testingen av en ny, effektiv drapsmetode: gassing med karbonmonoksid. Heydrich rapporterte resultatene til Himmler, og kort tid etterpå ble drapsanlegget Belzec påbegynt. 23. oktober 1941 holdt Eichmann så et møte i RSHA-hovedkvarteret i Berlin for alle sine medarbeidere i østområdene, der han ifølge én kilde presenterte den nye utryddelseslinjen. Det ville ikke skjedd uten at Heydrich hadde sluttet opp om denne linjen. At Heydrich også forfulgte andre planer kan forstås som helgardering.

Til tross for den dype uenigheten mellom dem føres for øvrig denne debatten i en meget sivilisert tone, uten anklager om å lese kildene «feil». De nøyer seg meg å argumentere for sine hypoteser.

Den største kildeutfordringen når det gjelder tidfesting av beslutningene som førte til Holocaust er at det finnes så få bevarte kilder. Slik er det også med temaene i *Hva visste hjemmefronten?* Gjerningsmennene festet i utgangspunktet lite til papir da de planla jødeutryddelsen. I tillegg brant de sine arkiver i krigens siste dager. Kun noen få kilder har overlevd. Etterforskningen av jødeforfølgelsene i forbindelse med landssvikoppjøret var også mangelfull og usystematisk.

Motstandsbevegelsen, på sin side, skrev av sikkerhetsgrunner ned minst mulig mens krigen pågikk. En stor del av kildene til hendelsene som beskrives her er dermed gjenfortellinger, rekonstruert fra minnet, nedskrevet i årene etter krigen. Iblant flere tiår etter krigen. I materialet som *ble* nedskrevet underveis – illegale aviser, paroler og opprop, dokumenter fra legasjonen i Stockholm, taler fra London, eksilregjeringens møteprotokoller, brev, dagbøker etc. – er det påfallende langt mellom kilder som omtaler jødeforfølgelsene. I mine arkivstudier og i lesingen av motstandslitteraturen var det til å begynne med dette som forbløffet meg mest – hvor *fraværende* jødeforfølgelsene var i det etterlatte materialet fra motstandsbevegelsen og eksilregjeringen.

I tillegg til at vi har få og ofte upålitelige kilder, har flere av aktørene gitt selvmotsigende opplysninger ved ulike tidspunkter. Dermed må man ofte gjøre en samlet vurdering av hva som fremstår som mest

logisk og troverdig. Skal vi for eksempel tro Arvid Brodersen anno 1978, som sier at han allerede i april 1942 ble varslet om den pågående jødeutryddelsen og at man måtte forvente en aksjon mot de norske jødene? Eller skal vi tro Brodersen anno 1979, som sier at «her hjemme visste vi intet» om hva som ventet jødene?

Høsten 2018 ble slike spørsmål med utgangspunkt i *Hva visste hjemmefronten?* debattert overalt i mediene. I desember 2018 trykket *Aftenposten* et eget 32-siders spesialbilag med de sentrale innleggene.³ Samme måned organiserte Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter et stort, åpent seminar om temaene i boka i samarbeid med Universitetet i Oslo, som trakk mer enn 500 tilskuere og et fullt pressekorps i Oslo Arbeidersamfunns ærverdige sal. Okkupasjons- og holocaustforskere var til stede i hopetall og mange var invitert til å gi sine kommentarer, som jeg besvarte så godt jeg kunne på direkten i seks intense timer.

Deretter har det kommet en lang rekke artikler og bøker som har gått videre inn i debatten – for mange tekster til å redegjøre for i detalj. Våren 2020 kom antologien *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten*⁴, redigert av Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen. Høsten 2020 kom *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?*⁵, av Bjarte Bruland, Mats Tangestuen og Elise B. Berggren, skrevet som en «motbok» mot *Hva visste hjemmefronten?* Den ble først besvart av Espen Søbye med boka *Hva vet historikerne?*⁶ våren 2021, og deretter av meg med boka *Tilsvar* noen uker senere.⁷

Parallelt har det kommet en rekke viktige nye bidrag til vår forståelse av historien om Holocaust i Norge, bidrag som ikke har sitt utspring i debatten om *Hva visste hjemmefronten?*, men som likevel har sentrale berøringspunkter. I 2020 kom Irene Levins *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor jeg og tausheten*, der hun tematiserer hvordan jødernes opplevelser ikke passet inn i det norske krigsnarrativet.⁸ I 2021 skrev Berit Reisel *Hvor ble det av alt sammen? Plyndringen av jødene i Norge*⁹, der hun forteller om det oppsiktsvekkende politiske spillet rundt å gi økonomisk erstatning til de norske jødene for alt nazistaten hadde be-

slaglagt. I 2021 ga Synne Corell ut *Likvidasjonen. Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*¹⁰, et epokegjørende verk der den økonomiske forfølgelsen settes i forgrunnen og kaster helt nytt lys over deportasjonsprosessen. I høst kom også Bjørn Westlies *Mørke år. Norge og jødene på 1930-tallet*.¹¹

Vi er altså inne i en periode av oppgjør og nytenkning, der det finnes en sterk interesse for hvordan vi som nasjon behandlet vår jødiske minoritet, før, under og etter den tyske okkupasjonen. Det er oppløftende, og på høy tid.

Under okkupasjonen ble 53 prosent av de registrerte i Norge deportert til Auschwitz og myrdet. Det er et brutalt faktum og et tall som stiller Norge i klasse med de farligste landene for jøder. I prosent er det nest størst i Vest-Europa, etter Nederland. Samtidig hadde nordmenn som havnet i nazistenes søkelys bedre forutsetninger for å komme seg unna, enn tilfellet var i mange andre tyskokkuperte land. Den lange grensen mot det nøytrale, trygge Sverige var i realiteten umulig for tyskerne å bevokte. I de mørke skogene i grensetraktene hadde motstandsbevegelsen etablert et nett av fluktruter. Dessuten har nordmenn alltid lært at vi hadde en sterk hjemmefront. Jødene i Norge var få – rundt 2000 individer – og de ble ikke internert i ghettoer. Med unntak av Nord-Norge ble de fleste jødene i Norge stort sett latt i fred, fram til massearrestasjonene i oktober og november 1942. Så hvorfor ble ikke flere norske jøder reddet?

Svaret norske historikere har gitt har vært temmelig entydig: Aksjonen mot jødene kom som lyn fra klar himmel. Dessverre kunne man ikke redde alle, har vært refrenget, men man gjorde så godt man kunne, med livet som innsats, og under vanskelige omstendigheter. Dessuten tok ikke jødene varsler om arrestasjon alvorlig nok.

Dette er fortellingen ledende motstandsmenn etablerte etter krigen, en fortelling historikere deretter repeterte i tiår etter tiår. *Hva visste hjemmefronten?* reiser en rekke spørsmål:

- Hvordan stilte egentlig hjemmefronten seg til jødene og det å tale jødenes sak?
- Hvor opptatt var hjemmefronten av jødenes spesielle situasjon?
- Hva slags informasjon om den pågående jødeutryddelsen fikk motstandsbevegelsen tilgang til?
- Hva gjorde den med informasjonen den fikk?
- Hvordan reagerte motstandsledelsen på de eskalerende jødeforfølgelsene som ledet opp til deportasjonene til Auschwitz?
- Hvilken respons på jødeforfølgelsene kom fra eksilregjeringen i London?
- Når kom varslene om at jødene skulle massearresteres og hva ble gjort for å spre disse varslene?
- Hvilken innvirkning hadde antisemittiske fordommer på motstandsbevegelsen og fluktapparatet?

Et sentralt tema i boka er forhåndsvarsler om at jødene ville bli deportert fra Norge. En viktig del av min drøfting av dette handler om to medlemmer av den tyske opposisjonen mot Hitler som i 1942 varslende direkte til hjemmefronten om den pågående jødeutryddelsen og advarte om kommende aksjoner mot jødene i Norge. Disse varslene hadde kun vært vagt omtalt, i bisetninger, i litteraturen om Holocaust i Norge, og ingen hadde interessert seg for å undersøke disse varslene nærmere. Ingen hadde heller spurt seg hva som skjedde med informasjonen fra de tyske varslene.

Hva visste hjemmefronten? kartlegger hva som skjedde med disse advarslene. Den tar for seg eksilregjeringens respons på varslene som kom fram til den i London. Jeg drøfter også muligheten for at et tidlig varsel kan ha gått ut via den illegale gruppen i Statspolitiet. Boka gjør rede for hvilken respons som kom, og ikke kom, fra hjemmefrontledelsen på naziregimets viktigste anti-jødiske tiltak fram mot deportasjonene. Videre ser jeg nærmere på den jødiske flukten til Sverige og avdekker en rekke problematiske sider ved jødenes flukt som tidligere har vært ukjent for offentligheten.

I debatten om boka har det ofte blitt fremstilt som om det finnes historikere her i landet som for lengst har satt seg ordentlig inn i disse temaene og sitter med en slags fasit. Det er ikke tilfellet. Noe av konfliktnivået rundt denne boka handler nettopp om at mye av dette materialet i liten grad har vært studert, langt mindre publisert.

I mange andre land som var okkupert av Nazi-Tyskland har liknende spørsmål som de som tas opp i *Hva visste hjemmefronten?* vært gjenstand for forskning og debatt i flere tiår. I land som Danmark, Frankrike, Nederland, Belgia, Polen og Italia har motstandskreftenes holdning til jødeforfølgelsene blitt grundig behandlet. Norge har vært et unntak.

Hva visste hjemmefronten? er et forsøk på å åpne et stort uutforsket felt for videre granskning. Det er begrenset hva jeg alene kunne få oversikt over og finne ut av. Den kjensgjerningen burde jeg utvilsomt ha tatt større høyde for i 2018-utgaven av *Hva visste hjemmefronten?* Mitt håp var og er at boka skal utløse ny forskning, nye spørsmål, og funn av nye kilder. Det at den har blitt grundig lest, av mange, har brakt fram et vell av nye kilder og ført til vesentlige avklaringer.

Nyutgaven er en justert, korrigert og oppdatert utgave av den opprinnelige teksten – ikke en helt ny bok. I appendikset bak i boken redegjør jeg for de viktigste endringene. De faller inn i tre ulike kategorier. Den første kategorien er *feil*, som er blitt slettet, rettet eller skrevet om. Den største endringen i denne kategorien er kapittelet om Carl Fredriksens Transport, som inneholdt alvorlige feil og mangler som forlaget og jeg har beklaget offentlig. Dette kapittelet er skrevet helt om i denne utgaven og beklagelsen er utdypet i appendikset. Den andre kategorien er *unødvendige enkeltord og formuleringer*. Jeg har fjernet enkelte setninger som ikke inneholdt faktiske feil, men som har skapt avsporende kontroverser uten å ha noen betydning fra eller til. Jeg har også fjernet eller justert en del enkeltord, som oftest for å øke presisjonsnivået eller åpne for flere nyanser. Den siste kategorien endringer er *tillegg av nye funn*. En rekke partier er supplert med nye opplysninger. Mest omfattende er den nye delen om stengingen av fluktruter for jøder. Dette vet vi veldig mye mer om nå, enn da boka opprinnelig kom ut.

Utallige lesere har tatt kontakt med meg for å gi meg tips, innspill, historier og dokumenter de mener kan være av interesse. Beklageligvis har jeg bare hatt mulighet til å følge opp en brøkdel. Alle som sitter på relevante dokumenter og kilder oppfordres til å ta kontakt med Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, Jødisk museum i Oslo eller Jødisk museum i Trondheim. En profesjonell arkivinstitusjon er langt bedre skikket til å forvalte kilder, og det er viktig at flere enn jeg får tilgang til materiale som lesere oppfatter som relevant. Jeg vil samtidig på det sterkeste oppfordre til fortsatt graving. Kanskje er det nettopp blant *din* mormors etterlatte papirer at det neste, viktige funnet ligger gjemt.

Oslo, oktober 2022

Marte Michelet

Appendiks over vesentlige endringer

Denne boka har vært gjennom omfattende debatt i en fire-årsperiode. Feil er blitt avdekket, nye kilder er kommet til, funn og konklusjoner er blitt drøftet og nyansert. Her følger en kronologisk oversikt over de viktigste endringene som er gjort siden den første utgaven av *Hva visste hjemmefronten?* ble gitt ut. Hva som er tatt med oversikten, baserer seg på en skjønnsmessig vurdering. Listen er ikke uttømmende, men målet er å være åpen om vesentlige justeringer.

I tidligere utgaver daterte jeg samlingen hos Lise Børsum, som første gang omtales i prologen, til lørdag 24. oktober 1942. Det er endret til søndag 25. oktober. Se bakgrunnen for denne dateringsendringen i *Tilsvar*, side 13–17.

I kapittel 5 er hele partiet om Arvid Brodersens artikler om jødespørsmålet (i Dagsposten i 1933), lagt til i denne nyutgaven. Disse artiklene gir et viktig innblikk i hvordan han i 1933 så på jødene. Artiklene var ikke kjent for meg da jeg skrev boken.

I den første utgaven fantes det to fotnoter til kapittel 5 med formuleringer som koblet Eystein Gjelsvik til de antisemittiske og nazistiske strømningene i bondebevegelsen i mellomkrigstiden, og ga inntrykk av at Tore Gjelsvik vokste opp med slike holdninger. I andreutgaven ble den ene fotnoten korrigeret og den andre slettet. En generell passasje om disse strømningene i bondebevegelsen, som sto i tilknytning til presentasjonen av Gjelsvik, er slettet i sin helhet i denne utgaven.

Enkelte setninger om biskop Eivind Berggrav er justert eller slettet. Blant annet den uriktige påstanden om at Berggrav «på eget initiativ» skrev om kirkebønnen slik at strofen *bevar og velsigne vår konge* ble tatt ut, og en drøfting av hvor det ble av hans autentiske dagboknotater fra mai 1940.

Referatet i kapittel 10 fra Helmuth von Moltkes møte med Maria Strindberg i Stockholm i april 1942, der han gir detaljerte opplysninger om det pågående folkemordet, er lagt til i denne utgaven. Det gir en viktig pekepinn om hvor mye han visste allerede under sitt første besøk i Norge, og var ikke kjent for meg da jeg skrev den første utgaven.

Kapittel 12 er supplert med den viktige opplysningen om hva Knut Rød sa i avhør i 1945, om hva sjefene hans visste på forhånd om jødedeportasjonene. Et utfyllende avsnitt om hvordan medlemmene av den illegale Stapo-gruppa medvirket under jødedeportasjonene er også lagt til. Intervjuet Ragnar Ulstein gjorde med Gunnar Sønsteby er også gjenomgått enda en gang – i passasjene som er gjengitt er nå absolutt alle småord tatt med.

I kapittel 13 er det gjort rettelser og klargjøringer rundt årsaken til at von Moltke besøkte Norge for andre gang, og årsaken til Wilhelm Stuckarts norgesbesøk i september 1942. Et feilaktig avsnitt om at von Moltke visste om unntakstilstanden i Trondheim før den ble erklært, er slettet.

I kapittel 15 er opplysningene om stengingen av Gunnar Sønstebys ruter korrigert. I første utgave sto det at Sønstebys selv besluttet å sperre sine ruter for jødiske flyktninger, men beskjeden kom i virkeligheten fra hans SOE-kontakt i Stockholm, Daniel Ring.

Hele partiet i kapittel 15 som omhandler stenging av fluktruter for jøder er bygget ut i denne utgaven, etter at mange nye kilder har blitt løftet fram i diskusjonen som fulgte etter førsteutgaven.

I kapittel 18 er det lagt inn noen flere betraktninger rundt varslingen i forkant av massearrestasjonene 26. november, som gjelder Steltzer og Brodersen, med bakgrunn i et dagboksnotat fra Gunnar Jahn. Jeg skrev dessuten opprinnelig at Gunnar Jahn kun nevnte jødene én eneste gang i sin dagbok fra krigen. I virkeligheten gjorde Jahn i alt seks sporadiske notater som relaterte til jødeforfølgelsene. (Se for øvrig Søbye 2021 for en nærmere diskusjon av Jahns dagboksnotater om jødene.)

Kapittel 19, der Carl Fredriksens Transport behandles, er helt skrevet om i denne utgaven. Dette er også den vesentligste endringen i denne nye utgaven av boken. Uriktige påstander er tatt ut, og nye, vesentlige opplysninger er lagt inn, blant annet om aktivismen til Alf Pettersen og Reidar Larsen når det gjaldt å få stilt fluktprofitorer for retten etter krigen. I tillegg er noen passasjer om Sverre Lie slettet eller korrigert. Blant annet gjelder dette partiet om den såkalte «X-mappen», som var omtalt i originalutgaven og ble slettet i pocketutgaven. Forlag og forfatter har beklaget offentlig overfor etterkommerne etter Pettersen, Larsen og Lie.

Originalutgaven ga særlig et skjevt bilde av Alf Pettersen. Eksempelvis ble det sådd tvil om hvorvidt han faktisk ble sagt opp fra politiet på grunn av sin negative innstilling til NS – noe som lar seg dokumentere. Det kunne også tolkes som om han var likeglad med sin gravide kone og sitt ufødte barn. Det var ikke minst flere konkrete vendinger som gjorde at Pettersen kunne oppfattes som en kynisk fluktprofitor, for eksempel setningen «Dersom planen hans var å fortsette å kjøre flykt-

ninger for penger, var [Transportformidlingen] utvilsomt et gunstig sted å være ansatt». I tillegg fremsto det som om Pettersen hadde forbindelser til Feldmann-drapsmennene, og ikke egentlig ville vitne mot dem, begge deler uriktig. I sum tegnet kapittelet et urettferdig bilde av motivene og virkemåten til ledelsen i Carl Fredriksens Transport.

Noteregisteret er gjennomgått i sin helhet. Her var det et knippe feil, og det er også justert for å få mer konsekvente henvisninger. Også litteraturlisten og navnerregisteret er oppdatert i den nye utgaven.

Når jeg først satt med hele denne teksten på nytt tok jeg meg også friheten til å gjøre enkelte stilistiske endringer, som å bytte ut og fjerne småord eller stykke opp setninger. Dette er gjort for å øke presisjonsnivået, åpne for flere nyanser eller bedre lesbarheten.

Noter

RA – Riksarkivet

NB – Nasjonalbiblioteket

NHM – Norges Hjemmefrontmuseum

Alle Kjesäter-avhør: RA, Den Kgl. Norske Legasjons Flyktningkontor,
V/Va/L0022: Kjesäterkartoteket. Alfabetisk register, A–Å

Forord til nyutgaven

- 1 Browning, Christopher, *When did they decide?* New York Review of Books, 22.03.2022.
- 2 Longerich, Peter, *Wannsee. The Road to The Final Solution*, Oxford University Press, 2021. Den tyske utgaven av boka kom i 2016.
- 3 *Aftenposten*, 19.12.2018.
- 4 Simonsen & Sørensen 2020.
- 5 Berggren m.fl., 2020.
- 6 Søbye 2021.
- 7 Michelet 2021.
- 8 Levin 2020.
- 9 Reisel 2021.
- 10 Corell 2021.
- 11 Westlie 2022.

Forord

- 1 *Dagen*, 24.11.2012. Intervju med Ragnar Ulstein. Under overskriften «– Ingen forvarsel om deportasjonene», ble Ulstein intervjuet i rollen både som krigshistoriker og som veteran fra Kompani Linge. «Han forteller at motstandsbevegelsen ikke fikk noe forvarsel om deportasjonen av jødene. (...) – Vi visste ikke hva som skulle skje i november 1942. Derfor kom deportasjonen overraskende på oss.» I det samme intervjuet påsto også Ulstein at «nyere forskning forteller at de aller fleste jødene i Oslo ble varslet om det som skulle skje 26. november – at de skulle arresteres».

Prolog

- 1 Lise Børsum, intervjuet av Ragnar Ulstein i 1970, NHM 16 J 0004, og Randi Geldmacher, intervjuet av Ragnar Ulstein i 1985, NHM 16 J 0013.
- 2 Børsum NHM 16 J 0004.